

DOI: 10.31909/26168774.2026-(73)-2.15-27

УДК: 94(477.7+38)".../084"

ГЕРОДОТ, АФІНИ, ОЛЬВІЯ ТА СКІФІЯ

HERODOTUS, ATHENS, OLBIA, AND SCYTHIA

Роман Піунов

sitizen.xy@gmail.com

ORCID: 0009-0001-7365-7121

Researcher ID: MCY-2037-2025

незалежний дослідник, військовослужбовець, independent researcher, soldier ZSU ЗСУ

Roman Piunov

sitizen.xy@gmail.com

ORCID: 0009-0001-7365-7121

Researcher ID: MCY-2037-2025

ABSTRACT.

This article examines certain aspects of the relations between Olbia, Scythia, and Athens during the 5th century BC and attempts to reappraise the role of Herodotus within these interactions. Regarding the characterisation of Olbian-Scythian relations, it is proposed that the abstract term 'protectorate' be replaced by the more comprehensive 'suzerainty without institutional integration'. It is further suggested that from the 5th to the early 3rd century BC, these relations involved not only the δῶρα of the Olbiopolites to the Scythian kings, but also the maintenance of a royal ἐπίτροπος within the polis and the payment of φόρος, sustained by regular civic τελῆ ἐς τοὺς Σκύθας. Furthermore, the possibility is raised that the revolt on Euboea in 446 BC triggered a chain reaction: the Periclean party's first attempt to monopolise grain supplies from the North Pontic region to Hellas; the conspiracy against the Scythian king Scyles; and the 445 BC grain crisis in the Athenian market. Separately, it is suggested that both the resolution of this grain crisis in Athens and the subsequent active commercial and political interaction between Athens and the Bosphorus – dating from Pericles' Pontic expedition – were linked to Herodotus' mission to Scythia, which was primarily diplomatic, or mediatory, in character.

The hypotheses presented in this article are based solely on indirect evidence which, naturally, may be subject to controversial interpretations across a broad spectrum, and which may ultimately be either corroborated or refuted by further research.

Keywords: *Olbia, Scythia, Olbian-Scythian relations, Herodotus, the epigraphy of the Northern Black Sea region, τέλος, the ancient history of Ukraine.*

Припущення «особливих» стосунків між скіфським царем Скілом та Афінами висловлено ще 1990 р. (Загинайло, Каришковський, 1990). Ці стосунки було запропоновано датувати другою половиною 70-их років V ст. до н. е.: «його [Скіла] еллінофільство виявилось ... як результат певної політичної лінії, яка ... мала в собі і орієнтацію на Афіни, саме у ті роки, коли добігало кінця формування Афінського морського союзу» (Загинайло, Каришковський, 1990: 10-11). Пропозиція віднести ці контакти саме до середини V ст. до н. е. у доволі стислій формі було висловлено минулого року

(Піунов, 2025). Метою ж цієї статті є докладніший розгляд цього питання та спроба зрозуміти роль Геродота у цих взаєминах. Враховуючи те, що відносини громади ольвіополітів зі скіфськими царями є важливими для зрозуміння подій, що відбувалися у 446-445 р. до н. е. як в Афінах, так і у Скіфії, паралельно розглянуто аргументи противників гіпотези «скіфського протекторату» та висловлено аргументи *pro*. Як висновок запропоновано нове бачення причини та наслідків подорожі Геродота до Скіфії та нову інтерпретацію SEG 37:665 на підставі сучасного стану вивчення питання τέλος.

Варто зазначити, що усі висловлені у цій статті припущення побудовано лише на непрямих свідченнях, які завжди мають контрверсійні інтерпретації, часом у доволі широкому діапазоні, і які в подальшому можуть бути як підтверджені, так і спростовані.

Отже, почнемо зі стосунків громада Ольвії – скіфські царі. У комплексному історико-епіграфічному дослідженні з історії античної Ольвії Ю. Віноградов не тільки висловив думку щодо існування *«особливої форми залежності»* цього полісу від скіфів, а й чи не вперше спробував дати їй визначення: *«певні форми залежності ... без інтеграції їх в структуру...»* (Віноградов, 1989: 274). Проте схожу форму залежності, як доволі поширену, було описано раніше: *«І кочовики, і землероби з міщанами входили до складу однієї держави, але їхня взаємодія відбувалася переважно у політичному колі... Експлуатація... не торкалася базових соціально-політичних структур землеробів та не інтегрувала їх з кочовиками до одного суспільства»* (Хазанов, 1975: 257). Тобто, *«особлива»* у визначенні Ю. Віноградова з самого початку можна було без вагань замінити на *«поширена»*. І, суб'єктивно, після цієї публікації Ю. Віноградова питання залежності Ольвії від скіфських царів наче не мало б вже поставати, хіба що, відповідно до нових матеріалів та досліджень, могли б змінюватися погляди на окремі аспекти цієї залежності, коригуватися певні терміни, дати тощо. Проте питання незалежності Ольвії час від часу постає. Одним з прикладів цього є робота С. Крижицького (Крижицький, 2001: 21-36), на яку часто посилаються принаймні українські противники скіфського *«протекторату»*. Розглянемо його аргументи.

Після преамбули автор приступає до свого *«ретельного викладу й узагальнення»* наступним: *«Прямі свідчення існування скіфського «протекторату» над Ольвією відсутні»*

(с. 22). Неманіпулятивною у цьому випадку буде констатація відсутності *«прямих свідчень»* як *pro*, так і *contra*.⁷

Далі, розглянувши археологічні пам'ятки регіону Нижнього Побужжя, С. Крижицький робить дуже важливий висновок: *«факти, ні кожний окремо, ні усі разом, не можуть служити доказом існування скіфської загрози»* (с. 28).

За цим автор переходить до питання, чому *«залежність поліса від скіфів, досить важлива для тих та інших, не відображена у праці історика?»* (с. 31). Та перед розглядом загальновідомих згадок про відносини ольвіополітів зі скіфськими царями, як і взагалі будь-яких текстів, доцільно навести дещо розлогу, але важливу цитату, що пояснить підходи до аналізу фрагментів з *«Мельпомени»*: *«... тексти показують нам, що саме могло бути сказано. Вони допомагають нам відновити реальні події; проте є питання, яке ми маємо порушити до риторики будь-якого наративу, – «наскільки це відповідає істині?», і глибоке розуміння цієї риторики є обов'язковим. Певною мірою тексти також допомагають нам зрозуміти очікування аудиторії; але й тут постає питання: «Що мало бути істиною для аудиторії, аби автор бачив сенс висловлюватися саме так?» В обох цих випадках ми використовуємо тексти як вказівку на щось поза ними: на події, що відбулися, навіть якщо жоден текст їх не згадував, і на очікування слухачів, до яких цей текст апелює»* (Pelling, 2000: 16-17). Другою важливою складовою при аналізі текстів Геродота є висловлене ним правило: *«Я зобов'язаний переповідати сказане, вірити усьому не зобов'язаний»* (Herod.

⁷ Доволі поширена позиція, коли питання *«незалежності»* Ольвії розглядається як доведений факт чи умовний початок дискусії. Черговий приклад: *«до можливої знахідки беззаперечних документальних підтверджень, гіпотеза щодо скіфського протекторату залишається, по суті, гарною легендою»* (Снитко, 2011: 129). Власне які джерела говорять беззаперечно про політичну незалежність полісу?

VII. 152). Геродот завжди залишає вибір – чому вірити, а чому ні – слухачеві.

Що саме пише Геродот.

IV. 17. «Від борисфенітів емпорію, бо це з приморських (місцевостей) є найцентральношою усієї Скіфії, від нього перші мешкають калліппіди, які є елліно-скіфами...». Кордон між землями полісу та скіфів не згадується; як і в усьому скіфському логосі, тут немає жодного натяку на політичну опозицію поліс - скіфи, більше, Ольвія - центр узбережжя всієї Скіфії. Чи є Скіфія суто географічним чи й політичним визначенням одночасно, Геродот не пояснює.

IV. 78. «Щоразу, як Скіл приходив, військо залишав у передмісті, а сам щоразу, як входив за мури (до міста), зачиняв брами...». Геродот описує ситуацію, яку можна бачити за два сторіччя у відомому декреті Протогену (PosPE I² 32) - цар з військом вчергове біля мурів. На додачу Скіл поводить як сюзерен як у передмісті (*καταλίπεσκε*), так й у полісі (*ἐγκλήσειε*).⁸

IV. 79. «Був у нього [Скіла] у борисфенітів полісі огорожений великий та вишуканий маєток». Констатується, що в межах полісу цар скіфів мав власний великий маєток.⁹

Після наведених уривків можна думати (лише думка, не аргумент), що Геродот не пише про залежність борисфенітів від скіфських царів радше тому, що це було загальновідомим фактом, який не потребує додаткового фокусу.

Окремо варто зупинитися на питанні причин подорожі Геродота до Пн. Причорномор'я, яке надалі розглянуто в контексті традиційної школи,¹⁰ крізь призму політичної

ситуації в Афінах та тих повідомлень щодо подій у Скіфії, що відомі з Мельпомени.

Антиафінське повстання на Евбеї літом 446 р., його приборкання та перерозподіл землі на користь клерухів навряд чи сприяли підвищенню постачання збіжжя до Афін і вимагали від Перікла оперативної диверсифікації постачальників (принаймні в короткотерміновій перспективі). Припустити, що такий прагматичний політик залишив цю ситуацію безконтрольною, неможливо. Але не тільки. Імпорт збіжжя був головним джерелом збагачення нової афінської еліти, лідером якої і був Перікл.¹¹ І вельми ймовірно, що саме у цей час його представники, за активної участі еліти Істрії, уклали угоду з царем Скілом. Опосередковано на користь цього свідчить карбування власної монети Ніконієм з унікальною для всього регіону «підкреслено проафінською» совою та легендами К, КΥ, КΥ (Загинайло, Каришковський, 1990). Звісно, якщо така угода і була, то вона цілком виключала ольвіополітів з цього неймовірно прибуткового бізнесу, завдяки якому Ольвія вже на середину V ст. до н. е. була вимушена задовольняти потребу у срібній монеті власними емісіями - подвійними сиглами з легендою ΕΜΙΝΑΚΟ (Каришковський, 1988: 49-52).¹²

«показали мені на власні очі» не маючи тому підтверджен в тогочасних Афінах з культурою публічних сатири, демагогії та критики неможливо. Позиція прихильників «гіперкритицизму» античних джерел тут і надалі ігнорується.

¹¹ «...історія демократичного афінського зернового постачання:... реальний контроль належав еліті афінських політиків ...» (Moreno, 2007: 322).

¹² Припущення, що емісії Емінака могли бути відповіддю на емісії Скіла та мали виключно декларативний характер (Піунов, 2025: 65, прим. 12), поступається припущенню, що вони відносяться до часу царя Скіла, карбувалися Ольвією до і одночасно з емісіями Ніконію, і були спричинені як політичними, так й економічними чинниками і фактично перебували в обігу. «Емінаки» мали «щонайменше» 8

⁸ «Інші можливі інтерпретації» (Снитко, 2011: 129) завжди застосовуються вибірково і без зауваження, що такі варіанти є можливими, але малоймовірними.

⁹ «Інша можлива» інтерпретація – «мав власне домогосподарство» (Снитко, 2011: 130).

¹⁰ Жоден з наступників, навіть такий завзятий критик Геродота, як Плутарх, не ставив під сумнів факт Геродотових мандрівок, та й читати власні «Історії» на Агорі з констатаціями

Пропонуючи власне датування цих монет С. Крижицький пише: «Найбільш ймовірно монети Емінака відносити все ж таки до 40-х років V ст. (або навіть до його третьої чверті)» (с. 29). Як датування 40-ми роками V ст. входить в опозицію запропонованому П. Каришковським (60-40 рр. V ст. до н. е.), автор не пояснює і на додачу ігнорує те, що після емінаків Ольвія тривалий час не карбувала срібної монети, на внутрішньому ринку вони залишалися єдиним полісним сріблом, тому їхня присутність в археологічних шарах третьої чверті V ст. очікувана і передбачувана. Щодо інтерпретації лучника на аверсі, то, безумовно, для будь-якого елліна це саме *Геракл у левовій шкурі*, а наявність скіфського лука і визначає його як Геракла-пращура скіфів ольвійської легенди (Herod. IV. 8-10). І з абсолютно зрозумілих причин (зроблено елліном для еллінів) це не могло бути зображенням Таргітая скіфської легенди (Herod. IV. 5), і стилістика цих зображень не могла виходити за межі античної іконографії.¹³ Проте це не перетворює Емінака на елліна.¹⁴

В самих же Афінах у 445 р. до н. е. до публічних звинувачень Перікла у

марнотратстві при будівництві на Акрополі та зловживаннях внесками полісів Делоської ліги (Plut. Per. 12, 14) додаються паніка та спекуляції на ринку збіжжя; і подолання цієї кризи пов'язане з «єгипетським даром» Псамметіха (Philochoros (FGrH 328) F119).¹⁵ Проте фактичне закінчення греко-перських війн близько 449 р. навряд чи передбачало будь-які «єгипетські дари», а взаємодії Перікла з фараоном Єгипту Ахеменідом Артаксерксом в тогочасних афінських політичних реаліях були неможливі *a priori*, принаймні вони не могли залишитися без уваги його опонентів.

Факт цих спекуляцій наводить на думку, що саме цим роком і датуються події, описані Геродотом: правління Скіла¹⁶ поклали край інтриги ольвіополітів з його дискредитації та подальші заколот і узурпація влади Октамасадом (Herod. IV. 78-80). І саме ці події і спричинили згадані спекуляції. Для термінового вирішення питання постачання збіжжя Перікл міг відрядити до Ольвії як посередника Геродота – не афінянина, водночас близького до кола Перікла заможного комерсанта, мандрівника та відомого автора *Історіаі*. За такого розвитку подій Геродот мав вибути з Афін наприкінці травня – початку червня та близько середини липня 445 р. до н. е. прибути до Ольвії, де він вирішує політичні та економічні питання і паралельно збирає історичну, географічну та етнографічну інформацію про регіон та його населення. Саме там Геродот і почув докладну розповідь щодо подій, які спричинили його подорож, та виклав її окремою оповіддю про життя та смерть царя Скіла.

штемпелів аверсу (Каришковський, 1984: 84), хоча тривалість карбувань (саме карбувань, не обігу) «емінаків» у 15-20 років виглядає дещо перебільшеною. Значно реальнішими є терміни менші, ніж ті ж 8 років (Лейпунська, Назарчук, 1993: 118; Анохін, 2011: 36).

¹³ Аргументована інтерпретація зображення лучника як Геракла була висловлена А. Русяєвою (Русяєва, 2007: 21-23), проте теза, що Геракл «на той час сакральний захисник кордонів Ольвійського поліса» нічим не підтверджена.

¹⁴ Посилання на припущення В. Столби (відоме тільки зі статті С. Крижицького) щодо дорійського походження антропоніму Емінак та зображенні на ольвійській полісній монеті «героя-родоначальника дорійців» ігнорує той факт, що в епіграфіці Ольвії V ст. до н. е. дорійські антропоніми невідомі, але добре відомі скіфські. З дорійцями можна пов'язати хіба що відоме з нумізматики ПАУ. Пошук «подібних імен» у «різних регіонах Еллади» (Русяєва, 2007: 20-21) без урахування того факту, що громада ольвіополітів вважала себе Μιλησιους (Herod. IV. 78), має доволі сумнівну перспективу.

¹⁵ Докладний розгляд джерел з цього питання - Blok, 2019.

¹⁶ В. Анохін датує монети Скіла 470-460 роками до н. е. та додає: «Обмеженість емісії Ніконія всього однією серією відповідає короткочасності правління Скіла» (Анохін, 1989: 76), проте ця тривалість необов'язково відображає повною мірою термін правління Скіла. Можливо, що цю тривалість об'єктивніше відобразять ольвійські емісії Емінака.

До фрагменту, який присвячено Скілу, М. Скржинська застосувала визначення «народний переказ» (Скржинська, 1982: 101), і погодитися з цим неможливо. Доцільніше розглянути оповіді про Анахарсіса та Скіла як єдиний текст (Herod. IV. 76-80), об'єднаний одним чітко означеним наративом: обох персонажів було вбито через прийняття еллінських звичаїв (4 згадки). За такої умови цей текст можна визначити радше як підготовлений для широкого загалу варіант висвітлення загибелі Скіла, розфокусований додатковим описом життя та смерті популярного міфологізованого мудреця Анахарсіса. Історії обох скіфів розділено викриттям брехні «зарозумілих» лаконців (Herod. IV. 77) - не обов'язковою, але чи не найжаданішою для афінського демосу частиною всієї цієї оповіді. В тексті відсутня інформація про попередні домовленості Афін зі Скілом (за умови, що вони мали місце), розголошення участі Скіла у вакханаліях подано як прикре непорозуміння, спричинене емоціями **когось** (τις) з борисфенітів на глузування скіфів.¹⁷ Схоже, саме цю оповідь Геродот і почув від ольвіополітів, втім повірити у такий перебіг подій неможливо було як тоді, так і зараз.¹⁸ Проте таке подання залишало Періклу максимально широке коло для політичного маневру в ситуації, яка – після принизливої поразки біля Коронеї, втрати Беотії та Мегар, повстання на Евбеї (Thuc. I. 113-115) – могла мати для його фракції репутаційні та політичні наслідки, що характеризуються як «невизначені», і це щонайменше. Звісно, запропонована інтерпретація жодним чином не ставить

¹⁷ Докладно – Braund, 2008.

¹⁸ Один з варіантів іншої, «романтичної», інтерпретації цього уривку: «Скіл ... вів себе, як звичайний громадянин, ... нарівні з іншими ольвіополітами брав участь у полісних релігійних святах, що, ймовірно, пояснюється отриманням Скілом проксенії та інших пільг (можливо навіть політії) від «вдячних» ольвіополітів за добросусідські послуги...» (Снитко, 2011: 130).

під сумнів важливість Геродота як історика, вона демонструє рівень Геродота як оповідача (оратора), який досконало розуміє очікування слухачів, впевнено керує їхніми емоціями та увагою і вправно підводить до потрібних наративів.

Того ж 445/444 р. до н. е. Геродота було вшановано громадою Афін 10 талантами срібла в грошовому еквіваленті (Eus. Chr. s. a. Abrah. 1572=v. arm. 1570; Plut. de Her. 26).¹⁹ Обидва джерела стверджують, що таку надмірну винагороду він отримав за читання своїх книг на Агорі. Наскільки ця сума відповідає рівню оплати за розваги демосу - питання риторичне.²⁰

Певної уваги заслуговує повідомлення Плутарха про те, що псефізму про нагороду Геродота виніс на збори афінянин Аніт.²¹ Аніт - не найпопулярніше ім'я в Афінах у V ст. до н. е., але добре відомий Аніт Антеміонів (народився близько 450 р. до н. е.), який ввійшов в історію як перший відомий афінянин, хто дав хабар присяжним суду (Diod. Sic. XIII. 64.6; Aristot. Const. Ath. 27) у 409/8 р.; обвинувач Сократа у 399 р. до н. е. (Plat. Ap. 23e-24a); а також як фігурант судових слухань з приводу спекуляцій саме на ринку збіжжя у 387/6 р. під час виконання обов'язків архонта (Lys. Or. 22.8). Про його батька Антеміона Діфілова відомо лише те, що він походив з деми Пеанія, належав до прошарку деміургів та заробив дуже великі статки,²² що дало йому змогу підвищити власний майновий ценз до

¹⁹ 10 аттичних талантів - близько 261-262 кг срібла, грошима це 60000 драхм.

²⁰ Саме таку суму було сплачено Періклом Плістоанакту за те, що лаконська армія залишила Аттику у 446 р. до н. е. (Plut. Pericl. 22-23). Саме така сума потрібна для річного забезпечення (не платня найманцю, а саме забезпечення) щонайменше 80 гоплітів зі службами (Thuc. III. 17).

²¹ «...дарунок у 10 талантів грошима він отримав від Афін, Аніт псефізми цієї ініціатор, як каже афінянин Діілл...» (Plut. De Herod. 26).

²² «... Аніт ... син мудрого та багатого батька, Антеміона, який збагатився не завдяки випадковості чи дарунку ... а завдяки власним умінням та старанням...» (Plat. Meno. 90a).

гіппея (Aristot. Const. Ath. 7). Ім'я *Ἀνθεμίον* відоме у двох аттичних каталогах громадян середини V ст. до н. е. (IG I³ 1038; IG I³ 1186). Прямих свідчень, що Антеміон торгував збіжжям, немає,²³ але саме така інтерпретація його швидкого збагачення не виключається (Gomme, 1933: 72; Davies, 1971: 24-25; MacDowell, 1978: 268-270). Якщо припустити, що ім'я Аніт було одним з родових імен, то Аніт з повідомлення Дііла міг бути найближчим родичом Антеміона.

Отже, загальна логіка подій абсолютно не виключає, що вояж Геродота до Ольвії відбувся літом 445 р., головним завданням цієї місії було посередництво між фракцією Перікла та ольвійським олігархатом, а також збір інформації щодо малознайомого афінській верхівці регіону: *емпорію борисфенітів* та всієї Скіфії. Зі слів Геродота, **на власні очі** (*ἐς ὄψιν*) він бачив тільки Екзампей (Herod. IV. 81), і дуже ймовірно, що ольвіополіти не були в захваті від ідеї проведення для Геродота будь-якого екскурсу Скіфією і надавали йому інформацію в лише тому обсязі і такої якості, які вважали за доцільне. Це вичерпно пояснює, чому опис інших віддалених від узбережжя частин регіону доволі неконкретний, з великими лакунами, часом суперечливий.

Оцінити результат роботи Геродота як дипломата чи посередника (звісно за умови, що саме такий варіант подій мав місце) можна лише за фактом його винагороди. На користь певних поступок ольвіополітів Афінам можуть свідчити вирішення питання Афін зі збіжжям та наявність Афінського декрету про гроші в Ольвії з суттєвою часовою прогалиною між емісіями статерів Емінака та наступними емісіями срібла в Ольвії,²⁴ і саме цей декрет є

наразі єдиним можливим поясненням цієї прогалини (Каришковський, 1960: 70).²⁵ Хоча предметно говорити про входження Ольвії до Делоської ліги немає підстав, як немає й умовно «дружньої» епіграфіки і в Ольвії, й у Афін, на відміну від пізніших Афінно-Боспорських взаємин.

В той же час обігова мідь лилася з легендою *APIX* / *APIXO*, якого небезпідставно пов'язано з Оріком Геродота, тобто ольвіополіти, як і у випадку з *емінаками*, прямо декларують власну залежність від скіфів (Піунов, 2025).²⁶

Втім для Перікла певні домовленості Геродота з ольвіополітами були надважливі для оперативного вирішення кризи. Другим вірогідним досягненням Геродотового вояжу до Скіфії було те, що мало для Афін перспективи далекоглядні – Боспорська симмахія. Єдиним можливим поясненням відсутності будь-якої інформації у Геродота щодо полісів Боспору може бути лише те, що не тільки торговці, а будь-що, пов'язане з торгівлею таким прибутковим та стратегічно важливим для еллінів товаром, як збіжжя, було інформацією *inter nos*. На користь навмисного приховування інформації щодо Боспору свідчить і наступний фрагмент: «*До Теміскіри на річці Термодонт від Синдики ... 3300 стадій... так мною виміряно (μοι μετρέεσθαι)*» (IV, 86), тобто Синдика є, поліси Боспорської симмахії наче і не існують. У 437 р. Перікл оперативно відреагував (Plut. Per.

²³ Щодо афінських торговців збіжжям та їхньої «анонімності» - Moreno, 2007: 242-299.

²⁴ В. Анохін, судячи з датування, також пов'язував лакуну емісій срібла Ольвії з діяльністю Перікла, але з пізнішим періодом - експедицією Понтом у 437 р. до н. е. (Анохін, 2011:76).

²⁵ Зауваження contra: «Навіть якщо виникає спокуса пов'язати «провал» у грошових емісіях Ольвії між 440 і 400 рр. з упровадженням афінського закону, слід визнати, що за відсутності будь-яких епіграфічних або літературних свідчень щодо міста Ольвії наприкінці V ст. до н. е. це є чистим аргументом ex nihilo» (Dubois, 1996: 19).

²⁶ «Значимість» Оріка та клану, з якого походить його мати Опоя, підтверджено тим, що всі три скіфські царі поспіль декларують власну спорідненість з цим кланом, на що звертає увагу й А. Іванчик (Іванчик, 2024: 304, прим. 8).

20) на зміну влади на Боспорі,²⁷ який надалі залишався головним торгівельним партнером Афін у Причорноморському регіоні (Moreno, 2007: 206-208). Спартокіди, на відміну від олігархату Ольвії, не мали конфлікту інтересів з торговою елітою Афін і стали для неї тим, чим була Скіфія для ольвіополітів - великим та стабільним постачальником сировини та споживачем товарів Еллади. Надалі Афіно-Боспорські взаємини вичерпно відображено в епіграфіці, а ольвіополіти, як до експансії Афін, так і після, мали власні ринки збуту.

Та повернемося до «ретьельного викладу» С. Крижицького, який завершено наступним.

1. «Наявні археологічні факти» трансформувалися з ознаки відсутності «скіфської загрози» (с. 28) в аргумент «самостійного незалежного розвитку» Ольвії (с. 31).

2. «у північнопричорноморському степену наприкінці VI - першій половині V ст. відсутні виразні сліди наявності єдиного могутнього угруповання номадів, яке дійсно могло би являти собою реальну загрозу для Ольвії» (с. 31). Вчергове проігноровано загальновідомий факт, а саме: «могутнє угруповання» прохоровців-сайїв декрету Протогена (IosPE I² 32), не фіксується археологічно ані у III, ані у першій половині II ст. до н.е., але вони були «реальною» загрозою для полісу.

Цікавим доповненням до цього є Херсонеський декрет Агасіклу Ктесієвому (IosPE I² 418), де серед здобутків Агасікла зазначено організацію та облаштування залоги на хорі полісу. Сусідами Херсонесу були таври, і «єдиного могутнього угруповання» таврів ніколи не існувало. Отже, ця пам'ятка демонструє, що окремі безконтрольні ватаги мародерів для полісної хори були чи не більшою загрозою, ніж «єдине могутнє угруповання». Проте заперечення спроможності скіфів до створення

об'єднання на кшталт орди та здатності існувати у такому об'єднанні – окрема тема.

Резюмувати розгляд висловлених думок «проти» гіпотези скіфського «протекторату» можна висновком, що вагомі аргументи противників залежності Ольвії пропущені по недбалості чи недостатньому опрацюванню теми.

Отже, чи була скіфська загроза Ольвії? Археологія каже, що ні. Та ж ситуація і з ольвійською епіграфікою – красномовне мовчання у пам'ятках V-IV ст. щодо будь-якого протистояння з варварським оточенням, чи не єдиним відомим протистоянням була безупинна боротьба олігархічних родин Діонісіїв та Аристократидів (Ніколаєв, 2022: 196-211). Проте відсутність загрози далеко не обов'язково є свідченням суверенітету. З неменшою переконливістю це може свідчити про двосторонню спроможність та бажання дотримуватися взятих на себе обов'язків скіфською та ольвійською політичними елітами.²⁸ І можливо з питанням «якими були ці взаємні зобов'язання?» допоможе та сама епіграфіка.

У згаданому Декреті Протогену описано сплату ольвіополітами завуальованої під дипломатичні дарунки данини (*δῶρα*).²⁹ Окремо *δῶρα* згадано у IosPE I² 30. Для припущень, що ці *δῶρα* не сплачувалися до Сайтафарна скіфським царям, потрібні хоч якісь підстави, особливо після вже згаданого фрагменту Геродота (IV. 78). Але і в цьому випадку прямих фактів як *pro* так і *contra* немає. Втім *δῶρα* не єдиний вид сплат, відомий з епіграфіки Пн. Причорномор'я.

Розглядаючи опублікований у 1987 р. лист Апатурія до Невменія (SEG

²⁸ «Інститут протекціонізму скіфів по відношенню до греків, ... що ґрунтується на взаємоприйнятній для обох сторін договірній основі, міг зародитися ... ще у першій половині VI ст. до н. е.» (Марченко, 2005: 112).

²⁹ Важко зрозуміти, що у цьому декреті дало підстави припустити «доброзичливі відносини між степняками та ольвіополітами» (Снитко, 2011: 129).

²⁷ Припущення щодо участі Перікла у затвердженні Спартока (Braund, 2005), принаймні наразі, доволі спекулятивне.

37:665),³⁰ Л. Дюбуа надав перевагу інтерпретації *τελή* як *tribut* (Dubois, 1989: 436-437). Такої ж думки дотримувався і Ю. Віноградов (Віноградов, 1989: 91; Vinogradov, 1994: 66). Проте *τέλος* – це не трибутарний *φόρος* і не завуальовані *δῶρα*. *Τέλος* – і обов'язок громадянина перед полісом, і фіскальний дохід поліса (як громади) з громадян.³¹ *Τέλος* передбачає, що зібрані кошти мають спрямовуватися виключно на покриття чітко визначених витрат, і у цьому випадку *ἐς τὸς Σκύθας* прямо називає його призначення – «скіфам / на користь скіфів». Тож цей лист, без різночитань, є прямою згадкою полісних фіскальних зборів з громадян Керкінитиди на користь скіфів, і заперечувати їхню регулярність, системність (*τέλος* за визначенням) і, відповідно, політичну залежність полісу від скіфської верхівки немає жодних підстав. Саме таку процедуру можна припустити і для взаємин між скіфськими царями та Ольвією: скіфські царі отримували *δῶρα* та *φόρος*,³² попередньо зібраний з усіх повноправних громадян як «збори скіфам» (*τελή ἐς τὸς Σκύθας*). І, до речі, саме запровадження скіфами *φόρος* за

користування землею добре пояснює зміни у розмірах хори полісу у 80-их роках V ст. до н. е. Проте стосовно Ольвії це лише припущення.

Окрім цього, як зазначалося, в епіграфіці Ольвії відома низка скіфських антропонімів, в одному з яких – *Καφακῆς* (IGDolbia 104, IGDolbia 106) – наразі запропоновано бачити ім'я персони, що належить до кола Атея, як приклад, його *ἐπίτροπος*³³ та припущено «*певну залежність Ольвії від Атея*» (Ніколаєв, Піунов, 2025: 45). Тобто не виключено, що і в IV ст., як і сторіччям до того, в Ольвії були присутні царські представники. Додатковий припис на звороті наврочення IGDolbia 106 «*та інші супротивники мої – Кафак, Демокон, Атай*» наче дає підстави припустити наступну полісну ієрархію очима елліна: *ἐπίτροπος* → *επώνυμ* → *цар*, втім ірраціональна складова будь-якого *defixio* залишає таке припущення доволі кволим.

В контексті зазначеного вище постають питання, які потребують відповідей.

1. Чи сприймав олігархат Ольвії залежність від скіфів як «іго»?

Малоймовірно. Саме сильна та політично стабільна Скіфія була не тільки джерелом добробуту, але й гарантом безпеки Ольвії,³⁴ і передусім від кочовиків з їхньою інституцією *балцу*,³⁵ і карбування полісних монет Ольвії зі скіфськими антропонімами саме в час максимальної експансії Афін є показовим.

³⁰ Соломонік, 1987: 114-125.

³¹ «Етимологічно термін *τέλος* принаймні в одному зі своїх двох значень, що безпосередньо стосується фіскальної сфери, уже від архаїчної доби невід'ємно пов'язаний з належністю до громадянського корпусу та з участю в «клубі» громадян – оі *τελεῖ*, тобто тих, хто має фіскальний статус. Його вживання пов'язане або з натуральним внеском, який робиться для того, щоб бути громадянином, або з пайком воїна, який громадянин отримує від поліса під час походу» (Chankowski, 2007: 305).

³² Щодо власне *φόρος*, то інформативним може бути наступне повідомлення: «оскільки вони [скіфи] дозволили мати у користуванні землю тим, хто бажає (її) обробляти, (то самі) натомість задовольняються отримуючи установлені помірні *φόρους*...» (Strab. VII. 4. 6). Навіть якщо це стосується II чи I ст. до н. е., а не є запозиченням з «Історії» Ефора, нічого не заважає бачити в таких відносинах на той час вже традиційні для регіону відносини між царями номадів та громадами землеробів. Окремо варто зауважити, що у Персії сплату регулярного *φόρος* запровадив Дарій (Herod. III. 89).

³³ Висловлено й «іншу можливу» інтерпретацію (Іванчик, 2024: 303-304), але у Геродота (Herod. III. 27; III. 142; V. 30; V. 106; VII. 170) в усіх випадках *ἐπίτροπος* – саме довірена особа, наділена тимчасовим правом діяти від імені легітимного (чи відсутнього) правителя.

³⁴ Відоме «Цар скіфів Атай Візантія громаді. Не шкодьте моєму зиску, аби мої коні не пили вашої води.» (Clem. Alex. Strom. V).

³⁵ Таку суспільну інституцію як «балц» у скіфів описано настільки, наскільки це уможливлено джерельною базою (Іванчик, 2005: 183-190). Проте сам автор, розуміючи наслідки цієї інституції для сусідів-некочовиків, опонує тезі єдиної Скіфії.

2. Чи були ольвіо-скіфські відносини паритетними?

Скіфське ставлення до іонійців (Herod. IV. 142), яке можна стиснути до «... якщо вільні, то найжасливіші та найнебезпечніші; якщо раби, то найдогідливіші та найсмирненіші...», навряд чи не стосувалося й ольвіополітів, й інших еллінів Пн. Причорномор'я.³⁶ Етнокультурна дистанція між скіфами-сколотами та еллінами³⁷ є підставою думати, що скіфські етнокультурні установки щодо еллінів мало відрізнялися від, як приклад, установок сучасних вайнахів щодо росіян. Але постає припущення про двосторонню спроможність та бажання дотримуватися взятих на себе обов'язків як скіфськими царями, так і ольвійською елітою, про що свідчить та сама археологія – розквіт і занепад Ольвії та Скіфії відбувалися синхронно.

І наостанок ще раз висловлені припущення.

1. Для характеристики скіфо-ольвійських взаємин V - поч. III ст. до н. е. є всі підстави розглянути можливість заміни абстрактного «протекторат» на вичерпне «сюзеренітет без інституційної інтеграції».

2. Якщо для початкового етапу (VI ст.) відносин «громада ольвіополітів - скіфські царі» можна припускати наявність таких сплат, як *δῶρα*, то для V - поч. III ст. на додаток до *δῶρα* можна припустити ще й утримання царського *ἐπίτροπος*, і сплати *φόρος*, які забезпечувалися регулярними полісними *τελή ἐς τὸς Σκύθας*.

3. Вірогідно, що місія Геродота до Північного Причорномор'я мала передусім дипломатичний характер (посередництво між Афінами та Скіфією (Ольвією)).

4. Хронологія взаємодій Афін зі Скіфією у середині V ст. могла бути наступною:

446 р. до н. е.:

- повстання на Евбеї;

- представники фракції Перікла обумовлюють постачання збіжжя з царем Скілом за посередництва Істрії;

445 р. до н. е.:

- запрошення Скіла на Діонісії до Ольвії та його дискредитація;

- заколот Октамасада та вбивство Скіла;

- спекуляції на ринку збіжжя у Афінах;

- дипломатична (посередницька) місія Геродота до Скіфії з визначенням нового контрагента у регіоні - Боспорської симмахії чи (певних полісів-симмахів);

- нагорода Геродота

³⁶ Доречним буде згадати і репліку Кіра Великого щодо делегації спартіатів: «Ще б я боявся людей, у містах яких, у самому центрі, відведено місце, де вони, присягаючи, брешуть один одному» (Herod. I. 153). Звісно, царі скіфів не шахиншахи персів, але обидва уривки дають вичерпну відповідь різним «романтичним» інтерпретаціям на кшталт «добре влаштовані стабільні торгівельні зв'язки з вільним містом» (Анохін, 1989: 77).

³⁷ У «Мельпомені» продемонстровано цю дистанцію очима іонійця (Геродота), але це питання потребує окремого комплексного дослідження (втім як і дискурс-аналіз «Мельпомени»).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Скорочення

Античні джерела на ресурсі Perseus Digital Library (<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>):
 Aristot., Const. Ath. - Aristotle, [Athenian Constitution](#).
 Diod. Sic. - Diodorus Siculus, Bibliotheca Historica.
 Herod. - Herodotus, The Histories.
 Lys. Or. - Lysias, Speeches.
 Plat. Ap. - Plato, Apology.
 Plut. Per. - Plutarch, Pericles.
 Plut. De Herod. - Plutarch, De Herodoti malignitate.

Strab. - Strabo, Geography.
 Thuc. - Thucydides, History of the Peloponnesian War.
 Clem. Alex. - Clement of Alexandria. The Stromata, or Miscellanies. Book V. (<https://www.earlychristianwritings.com/text/clement-stromata-book5.html>)
 Eus., Chr. - Eusebius-Jerome, Chronicon, Ol. 83, 4 (ad ann. Abr. 1572). (<https://www.attalus.org>)
 Епіграфічні пам'ятки на ресурсі Searchable Greek Inscriptions (<https://epigraphy.packhum.org/allregions>): IGDolbia 104; IGDolbia 106; IG I³ 1038; IG I³ 1186; IosPE I² 30; IosPE I² 32; IosPE I² 418, SEG 37:665 / SEG 40:625.

ЛІТЕРАТУРА

- Анохін, В. О. (1989). Монети античних міст Північно-Західного Причорномор'я [Coins of Ancient Cities of the North-Western Black Sea Coast]. Київ. «Наукова думка». 130 с. [In Russian] Анохін, В. О. (2011). Античні монети Північного Причорномор'я: Каталог [Antique Coins of the Northern Black Sea Coastal Region: Catalogue]. Київ. «Стилос». 328 с. [In Russian]
- Віноградов Ю. Г. (1989). Політична історія ольвійського полісу VII-I ст. до н. е.: історико-епіграфічне дослідження [Political History of the Olbian Polis, 7th-1st Centuries BC: A Historical and Epigraphic Study]. Наука. 288 с. [In Russian]
- Загинайло, А. Г., Каришковський, П. Й. (1990). Монети скіфського царя Скіла [Coins of the Scythian King Scyles]. Нумізматическіє ісследованія по історії Юго-Восточной Європи: Сборнік научных трудов, с. 3-15. Кишинів. Штіїнця. [In Russian]
- Іванчик, А. І. (2005). Напередодні колонізації. Північне Причорномор'я та степові кочовики VIII—VII ст. до н. е. в античній літературній традиції: фольклор, література та історія [On the Eve of Colonization: The Northern Black Sea Region and Steppe Nomads of the 8th-7th Centuries BC in Ancient Literary Tradition (Folklore, Literature, and History)]. Палеограф. 311 с. [In Russian]
- Іванчик, А. І. (2024). До питання щодо історичного та етнографічного методу Геродота: Геродот та його джерела [On the Historical and Ethnographic Method of Herodotus: Herodotus and His Sources]. ВДІ, Т.84, № 2. с. 300-318. [In Russian]
- Каришковський, П. Й. (1960). Ольвія та Афі́нський союз [Olbia and the Athenian League]. Матеріали з археології Північного Причорномор'я. Вип. III. Одеса, с. 57-100. [In Russian]
- Каришковський, П. Й. (1984). Нові матеріали щодо монет Емінака [New Materials on the Coins of Eminakes]. Ранньозалізна доба Північно-Західного Причорномор'я. Київ. Наукова Думка. с. 78-89 [In Russian]

- Каршиковський, П. Й. (1988). Монети Ольвії. Нарис з грошового обігу Північно-Західного Причорномор'я [Coins of Olbia. An Essay on the Monetary Circulation of the Northwestern Black Sea Region]. Київ. Наукова Думка. [In Russian]
- Крижицький, С. Д. (2001). Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» [Olbia and the Scythians in the 5th Century BC. On the Question of the Scythian 'Protectorate']. Археологія, №2. с. 21-36. [In Ukrainian]
- Лейпунська, Н. О., Назарчук, В. І. (1993). Нова знахідка монети Емінака в Ольвії [New Find of a Coin of Eminakes in Olbia]. Археологія, №1. Київ. Інститут археології НАН України. с. 115-120. [In Ukrainian]
- Марченко, К. К. (2005). Греки та варвари Північного Причорномор'я у скіфський час [Greeks and Barbarians of the Northern Black Sea Region in the Scythian Epoch]. СПб. Алетейя. 464 с. [In Russian]
- Ніколаєв, М. І. (2022). Хронологія Північного Причорномор'я IV-I ст. до Р. Х. Вибрані праці. [Chronology of the Northern Black Sea Region in the 4th - 1st Centuries BC. Selected Works] Ізмаїл: ПБВ ІДГУ. 288 с. [In Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.31909/978-617-7595-94-5>
- Ніколаєв, М. І., Піунов, Р. (2025). Ольвія та цар Амей. [Olbia and King Atheas]. Stratum Plus. №6. с. 39-48. [In Russian] DOI: <https://doi.org/10.55086/SP2563948>
- Піунов, Р. (2025). «Скіфські» емісії. Cui bono? ['Scythian' Emissions. Cui bono?]. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету, №69. с. 63-70 [In Ukrainian]
- DOI: [https://doi.org/10.31909/26168774.2025-\(69\)-4](https://doi.org/10.31909/26168774.2025-(69)-4)
- Русяєва, А. С. (2007). Полісні монети Ольвії з написом EMINAKO: основні аспекти інтерпретації. [Coins of Olbian Polis with the Inscription EMINAKO: the Main Aspects of Interpretation]. Археологія, № 2. Київ. Інститут археології НАН України. с. 16-25. [In Ukrainian]
- Скржинська, М. В. (1982). Скіфські сюжети в історичних переказах ольвіополітів. [Scythian Motifs in the Historical Traditions of the Olbiopolitans]. ВДІ. № 4. [In Russian]
- Снитко, І. А. (2011). Ольвійська тиранія, «скіфський протекторат» та деякі питання соціально-політичної та економічної історії Ольвійського полісу пізньоархаїчного та ранньокласичного часу [Olbian Tyranny, the 'Scythian Protectorate', and Issues in the Socio-Political and Economic History of the Olbian Polis during the Late Archaic and Early Classical Periods]. Матеріали по археології Північного Причорномор'я. Вип. 12. с. 125-149. [In Russian]
- Соломонік, Е. І. (1987). Два античних листа з Криму [Two Ancient Letters from Crimea]. ВДІ. №3 (182). с. 114-130. [In Russian]
- Тохтасьєв, С. Р. (2013). Іранські імена в написах Ольвії I-III ст. н. е. [Iranian Personal Names in the Inscriptions of Olbia (1st-3rd Centuries AD)]. Commentationes Iranicae. Нестор-Історія. с. 565-607 [In Russian]
- Хазанов, А. М. (1975). Соціальна історія скіфів. Основні проблеми розвитку давніх кочовиків євразійського степу [Social History of the Scythians: Key Issues in the Development of Ancient Nomads of the Eurasian Steppes]. ГРБЛ. 344 с. [In Russian]
- Blok, J. H. (2019). Philochoros, gifts of grain and the scrutiny of citizens. Paper presented at Institutionalising

- citizenship in ancient Greece, Birmingham, United Kingdom. [In English]*
- Braund, David (2005). *Scythians and Greeks: cultural interactions in Scythia, Athens and the early Roman Empire (sixth century BC - first century AD)*. Exeter: University of Exeter Press, xii, 254 p. [In English]
- Braund, David (2008). *Scythian Laughter: Conversations in the Northern Black Sea Region in the 5th Century BC. Meetings of cultures in the Black Sea region*. Aarhus UP. pp. 347-367. [In English]
- Chankowski, Véronique (2007). *Les catégories du vocabulaire de la fiscalité dans les cités grecques. Vocabulaire et expression de l'économie dans le monde antique*. pp. 299-331. [In French]
- Davies, J. K. (1971). *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.* Oxford. [In English]
- Dubois, Laurent (1989). *Bulletin épigraphique. Revue des Études Grecques. Tome 102. № 477*. [In French]
- Dubois, Laurent (1996). *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. Hautes études du monde greco-romain*. Geneva. [In French]
- Gomme, A. W. (1933). *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Oxford. [In English]
- MacDowell, D. M. (1978). *Anytus and the Trial of Socrates*. *Journal of Hellenic Studies*, 98, 267-276. [In English]
- Moreno, Alfonso (2007). *Feeding the democracy. The Athenian grain supply in the fifth and fourth centuries BC*. Oxford. Oxford UP. XIX, 420 p. [In English]
- Pelling, Christopher (2000). *Literary texts and the Greek historian*. London & New York. Routledge. 271 pp. [In English]
- Vinogradov, Yu. G. (1990). *Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast, the Caucasus and Central Asia (1985-1990)*. [Ancient Civilizations from Scythia to Siberia](#). E. J. Brill., Leiden pp. 63-74. [In English]

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто певні аспекти відносин між Ольвією, Скіфією та Афінами у V ст. до н. е. та зроблено спробу переглянути роль Геродота у цих взаєминах. Як висновки для характеристики ольвіо-скіфських взаємин запропоновано замінити абстрактне «протекторат» на вичерпне «сюзеренітет без інституційної інтеграції». Припущено, що у V - поч. III ст. були не тільки дбѣра ольвіополітів скіфським царям, а й утримання у полісі царського епітропос, і сплата φόρος, які забезпечувалися регулярними полісними телῆ ἐς τὸς Σκύθας. Припущено, що повстання на Евбеї у 446 р. спричинило ланцюгову реакцію: перша спроба партії Перікла монополізувати постачання збіжжя з Пн. Причорномор'я до Еллади - заколот проти скіфського царя Скіла - криза на ринку збіжжя Афін у 445 р. до н.е. - експедиція Геродота до Пн. Причорномор'я. Окремо висловлено думку, що і вирішення питання цієї зернової кризи у Афінах, і подальша, з часу Понтійської, чи радше Боспорської, експедиції Перікла, активна торгова та політична взаємодія Афін з Боспором пов'язані з місією Геродота до Скіфії, яка передусім мала дипломатичний (посередницький) характер.

Висловлені у цій статті припущення побудовано лише на непрямих свідченнях, які, звісно, можуть мати контрверсійні інтерпретації, часом у доволі широкому діапазоні; і які в подальшому може бути як підтверджено, так і спростовано.

Ключові слова. Ольвія, Скіфія, Ольвіо-скіфські взаємини, Геродот, епіграфіка Північного Причорномор'я, τέλος, антична історія України.

Прийнято до редакції 27.02.26

Прийнято до друку 18.03.26

ISSN 2521-1749 (Print)

ISSN 2616-8774 (Online)